

Santander Art and Culture Law Review 1/2015: 249-262
DOI: 10.4467/2450050XSR.15.010.3778

DEBIUTY

Agnieszka Woźniak-Wieczorek

agnieszka.wozniak.wieczorek@gmail.com
Uniwersytet Warszawski
Wydział Historyczny
Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa

Problematyka restytucji na przykładzie rozproszenia kolekcji gołuchowskiej

Restitution issues as exemplified by the dispersal of the Gołuchów collection

Summary: The article focuses on the issue of the restitution of the Gołuchów collection, one of the most important private art collections in Poland. During World War II a large part of the Gołuchów collection, founded by Princess Isabella Działyńska née Czartoryska (1830-1899), was looted by the Nazis and the Soviets. In the communist period (Polska Rzeczpospolita Ludowa 1945-1989), as a result of a deliberate museum policy, the surviving items of the collection were dispersed to National Museums in Cracow, Warsaw and Poznan, including its branch in the Gołuchów Castle, and have been there till now. The remaining items, that have survived are still dispersed, some are abroad. The history of the collection and its legal status makes restitution of those items complicated.

Keywords: the Gołuchów Collection, Countess Isabella Działyńska née Czartoryska, Count Jan Działyński, restitution, vases from the Gołuchów Collection

Streszczenie: Artykuł porusza problematykę restytucji na przykładzie rozproszenia kolekcji gołuchowskiej, będącej przed II wojną światową jedną z najważniejszych prywatnych kolekcji dzieł sztuki na ziemiach polskich. Wydarzenia II wojny światowej okazały się tragiczne dla integralności kolekcji, która – trwając w rozproszeniu w okresie PRL – nie została scalona do dnia dzisiejszego. Ocalałe od grabieży fragmenty zbiorów gołuchowskich są przechowywane w Muzeum Narodowym w Krakowie i Zbiorach XX. Czartoryskich, Muzeum Narodowym w Warszawie oraz w Muzeum Narodowym w Poznaniu i jego oddziale – Zamku w Gołuchowie. Pozostałe składniki kolekcji pozostają rozproszone, niektóre z nich znajdują się za granicą. Historia kolekcji oraz jej status prawny sprawiają, że powrót obiektów do Polski jest skomplikowany.

Słowa kluczowe: kolekcja gołuchowska, Izabella z Czartoryskich Działyńska, Jan Działyński, restytucja, wazy gołuchowskie

Izabella z Czartoryskich Działyńska (1830-1899)

Twórczyni kolekcji gołuchowskiej – Elżbieta, zwana Izabellą Czartoryską – urodziła się 14 grudnia 1830 r. w Warszawie jako trzecie dziecko (starsi bracia: Witold i Władysław) księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i księżnej Anny z Sapiehów. 21 lutego 1857 r. w Paryżu poślubiła Jana Działyńskiego, jedyne go syna Tytusa Działyńskiego i Celestyny Zamoyskiej, od 1854 r. właściciela majątku w Gołuchowie. W 1861 r. Jan objął w posiadanie również dobra kórnickie. W 1872 r. Jan Działyński przekazał majątek gołuchowski wraz ze „zbiorem starożytności greckich”¹ swojej żonie Izabelli jako spłatę pożyczki pieniężnej zaciągniętej na cele powstania styczniowego. W latach 1872-1885 na życzenie hrabiny Działyńskiej przeprowadzono odbudowę zamku w Gołuchowie w stylu neorenesansu francuskiego², który korespondował z profilem zgromadzonej przez nią kolekcji dzieł sztuki. Latem 1885 r. zbiory muzealne Izabelli Działyńskiej zostały sprowadzone do odrestaurowanego zamku³.

¹ *Akt darowizny Gołuchowa wraz ze zbiorem starożytności, sporządzony przez Jana Działyńskiego dla żony Izby z Czartoryskich Działyńskiej, Berlin, dn. 30 Czerwca 1872 r.*, rkps, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, 7477, t. 4.

² T. Jakimowicz, D. Jastrząb-Marek, *Gołuchów*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1984, s. 14, il. 6-9.

³ A. Łuczak, *Izabella z Czartoryskich Działyńska i jej działalność kolekcjonerska*, w: H. Łaskiewicz (red.), *Ziemianstwo na Lubelszczyźnie III: Panie z dworów i pałaców*, materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 11-13 października 2006, t. 2, Lublin 2007, s. 35.

W 1893 r. Izabella Działyńska w celu zabezpieczenia integralności kolekcji utworzyła z posiadanego majątku Ordynację, zatwierdzoną przez władze pruskie w tym samym roku. We wstępie do Statutu Ordynacji Gołuchowskiej zaznaczyła wyraźnie: „**Życzeniem jest moim, aby te dzieła sztuki się nie rozproszyły** i aby zbiór ten zachował się pełny i cały po wieczne czasy”⁴. Paragraf 4 stanowił, że Ordynacja ma być dziedziczona tylko w linii męskiej, aby Gołuchów zawsze łączono z nazwiskiem rodowym jego pierwszej właścicielki⁵. Izabella z Czartoryskich Działyńska zmarła 18 marca 1899 r. w Mentonie we Francji.

Kolejnymi właścicielami Ordynacji Gołuchowskiej byli: Witold Kazimierz Czartoryski, bratanek Izabelli; Adam Ludwik Czartoryski, brat Witolda Kazimierza; od 1937 r. księżna Maria Ludwika z Krasieńskich Czartoryska zarządzała Ordynacją w imieniu swego młodszego syna, Władysława Marii, który – gdyby nie wybuch II wojny światowej – objąłby Gołuchów w 1942 r.

Losy kolekcji gołuchowskiej w latach 1939-1946

Losy kolekcji gołuchowskiej w czasie II wojny światowej przebiegały niezwykle burzliwie. Księżna Maria Ludwika Czartoryska ewakuowała część zbiorów Muzeum Gołuchowskiego do Warszawy. Obiekty mieszczące się w skrytce w piwnicy domu przy ul. Kredytowej 12 w Warszawie zostały przez Niemców skonfiskowane w 1941 r. „Warszawska” część zbiorów gołuchowskich została rozbita na cztery grupy: 1) obiekty zabrane przez dra Wernera Kudlicha, dyrektora Muzeum w Opawie [Reichsgaumuseum, Troppau]⁶, w czasie od marca do kwietnia 1944 r. do Krakowa; 2) obiekty zrabowane przez żołnierzy niemieckich w okresie powstania warszawskiego; 3) obiekty wywiezione do austriackiego zamku Fischhorn w listopadzie 1944 r.; 4) obiekty, które pozostały w Muzeum Narodowym w Warszawie⁷.

Hitlerowcy odwoływali się do postanowień Statutu Ordynacji Gołuchowskiej, o czym świadczy punkt 3 Uwagi do Akt, sporządzonej w Poznaniu 17 września 1943 r.: „3. Jurysta powinien ustalić, czy książęce rozporządzenie z roku 1893 odnośnie do **niepodzielnego i niesprzedajnego mienia dzieł sztuki Księcia Czartoryskiego w Gołuchowie** [podkr. – A.W.-W.] ma jeszcze dziś prawne znaczenie.

⁴ D. Marek, *Ordynacja gołuchowska Izabelli z Czartoryskich Działyńskiej (1830-1899)*, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 1994, s. 3.

⁵ Ibidem, s. 4.

⁶ P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939-1945*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2005, s. 183-184. Jak pisze Piotr Majewski, Werner Kudlich wszedł w skład Arbeitsstabu Kajetana Mühlmanna, upoważnionego przez Hermanna Göringa do „sporządzenia spisu i zabezpieczenia wszystkich polskich skarbów kultury”.

⁷ *Muzeum Gołuchowskie pod okupacją. Notatka sporządzona na podstawie relacji: 1. Księżnej Ludwiki Czartoryskiej, 2. Dr. Siegfried Rühle, dyrektora Muzeum Poznańskiego w latach 1939-1945, 3. Dr. Alfred Schellenberg, b. kierownika Amt für Pflege Alter Kunst w Distrikt Warschau 1941-1945, 4. innych osób*, mpis, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, nr mikr. B1337-B1342.

W każdym razie w sporze z Generalną Gubernią co do wywiezionych do Warszawy skarbów sztuki należy się tym argumentem posłużyć⁸. W piśmie do Pełnomocnika Hitlera do Muzeum w Linzu, prof. dr. h. Vossa, z dnia 2 grudnia 1943 r. stwierdzono: „Generalna Gubernia odmówiła wydania wartościowych skarbów sztuki uzasadniając to tym, że zostały zabezpieczone w Warszawie i dlatego zgodnie z zarządzeniem Wodza tu muszą pozostać. Należą one jednak do skarbów sztuki, które były przechowywane w ówczesnym książęcym Muzeum Czartoryskich w Gołuchowie, z nim przez Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu 24.V.1893 uznane za «rodzinne niepodzielne mienie [fideikomis] książęcej rodziny Czartoryskich» i cesarskim rozporządzeniem niemieckiego Gabinetu tu [Nowy Pałac, dnia 15.XI.1893] nierozdzielnie związane”⁹.

Z notatki przechowywanej w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zatytułowanej *Muzeum Gołuchowskie pod okupacją*, wynika, że w latach 1939-1945 główna część kolekcji gołuchowskiej została rozbita na grupy: 1) obiekty ukradzione z Gołuchowa i sprzedane przez Niemca, prof. Schleifa, w latach 1940-1942; 2) duża część zbiorów składowanych w bunkrach między Międzyrzeczem („Meseritz”) i Sulęcinem („Zielenzig”); 3) pewna ilość mebli pozostawionych w katedrze w Poznaniu; 4) pojedyncze obrazy zdeponowane w schronach muzeum poznańskiego¹⁰. „W roku 1946 władze muzealne Związku Radzieckiego zawiadomiły Muzeum Narodowe w Poznaniu o rozpoznaniu części kolekcji obrazów i grafik z Gołuchowa i przekazały je na granicy w Brześciu imienni Muzeum Narodowemu w Poznaniu [wówczas Muzeum Wlkp. w Poznaniu]. Odbioru dokonał prof. dr Gwido Chmaryński”¹¹.

Obecnie w Muzeum Narodowym w Poznaniu znajdują się m.in. następujące obrazy pochodzące ze zbiorów gołuchowskich: Jacoba van Loo (1614-1670) *Portret kobiety*, ok. 1650-1660¹², François Quesnela (1543-1619) *Portret Henryka Walezego* i Guillima Scrotsa (czynny w Brukseli od ok. 1537) *Portret Izabelli Portugalskiej* – wiszące dawniej w bibliotece na pierwszym piętrze Zamku w Gołuchowie; mala-

⁸ *Uwaga do Akt dotycząca rozmowy z Generalnym Komisarzem do zabezpieczenia dóbr niemieckiej kultury w Berlinie Dr. Krautem 15 września 1943 o godz. 15.*, Poznań, 17.9.1943, w: *Korespondencja niemiecka w sprawie Muzeum XX. Czartoryskich w Gołuchowie (tłum.) 1939-1944*, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A 2025, mpis, k. 76.

⁹ *Pismo do Pełnomocnika Wodza do Muzeum w Linzu, Pana Profesora Dr. H. Vossa, Drezno, Zwinger, 2 grudnia 1943*, w: *Korespondencja niemiecka...*, mpis, k. 78.

¹⁰ *Muzeum Gołuchowskie pod okupacją*, op. cit., k. 434.

¹¹ *Gołuchów (zbiory waz)* (1956-1959), mpis, s. 2, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A1/126. O przejściu przez pracowników Muzeum Narodowego w Poznaniu w 1946 r. na granicy w Brześciu obrazów pochodzących ze zbiorów gołuchowskich pisała także Róża Kąsinowska: R. Kąsinowska, *Gołuchów. Rezydencja magnacka w świetle źródeł*, wyd. 3, Ośrodek Kultury Leśnej, Gołuchów 2011, s. 397.

¹² Dawniej uważany za *Portret żony burmistrza* i przypisywany Bartholomeusowi van der Helstowi (1612-1670). Patrz: N. Pajzdarski, *Przewodnik po Muzeum w Gołuchowie*, Odbito w Drukarni Św. Wojciecha, Poznań 1929, s. 44.

rza działającego w Polsce *Wzornik ubiorów polskich*, XVII w. (?)¹³ i Josefa Grassiego (1757-1838) *Portret Tadeusza Kościuszki w zbroi z 1792 r.* – wiszące w Sali Polskiej. Inwentarze kolekcji gołuchowskiej w Gabinecie Rycin Muzeum Narodowego w Poznaniu obejmują 3987 pozycji inwentarzowych (4171 obiektów)¹⁴.

Lata 50. XX wieku

W 1953 r. w piwnicach kurii krakowskiej odnaleziono skrytkę zawierającą część zbiorów gołuchowskich: 135 przedmiotów ze złota, kamieni półszlachetnych i szkła oraz pieczęci mezopotamskich¹⁵. Ta grupa obiektów została przekazana do Muzeum Narodowego w Warszawie przez Ministra Kultury w 1954 r.¹⁶

26 maja 1955 r. Józef Pawełczyk, pracownik Muzeum Narodowego w Poznaniu, przed wojną pełniący funkcję przewodnika po Muzeum w Gołuchowie, został przesłuchany przez prof. dra Karola Mariana Pospieszalskiego w sprawie zbiorów gołuchowskich wywiezionych z zamku¹⁷. Relacjonował on co następuje: „Zdaje się, że [ze] zbiorów gołuchowskich niemal nic nie zostało odnalezione. Wiem, że w Muzeum Narodowym w Warszawie są 3 obrazy, które wróciły z Niemiec, w Warszawie podobno znajduje się część gobelinów, ostatnio przywieziono do Gołuchowa trzy łóżka, które znajdowały się w Rogalinie”. Pierwsze zdanie wypowiedzi Pawełczyka dowodzi, że nie posiadał on pełnego obrazu tragicznej sytuacji rozproszonej kolekcji gołuchowskiej.

Stwierdzenie, że „niemal nic nie zostało odnalezione”, tym bardziej nie powinno odnosić się do zbioru starożytności z kolekcji gołuchowskiej. 22 lipca 1956 r. w Ermitażu Leningradzkim odbyło się uroczyste otwarcie wystawy „uratowanych” polskich dzieł sztuki¹⁸. Zbiory gołuchowskie nie zostały wystawione ze względu

¹³ Tak zwany *Wzornik ubiorów polskich* na początku XX w. wisiał nad portalem w Sali Polskiej w Zamku w Gołuchowie (jest widoczny na fotografii A. Pawlikowskiego z 1905 r. – patrz: R. Kašinowska, op. cit., il. 118, s. 247). W Muzeum Narodowym w Poznaniu obraz jest eksponowany w Galerii Sztuki Polskiej XVI-XVIII w.

¹⁴ P. Ignaczak, *Zbiór rycin „do historii polskiej” Izabelli z Czartoryskich Działyńskiej. Rekonesans badawczy*, w: M. Mencfel, K. Kłudkiewicz (red.), *Miłośnictwo rzeczy. Studia z historii kolekcjonerstwa na ziemiach polskich w XIX wieku*, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2014, s. 230.

¹⁵ J. Lipińska, *Lost Treasures*, w: J. Phillips, L. Bell, B.B. William, J. Hoch, R.J. Leprohon (red.), *Ancient Egypt, The Aegean and the Near East: Studies in Honour of Martha Rhoads Bell*, Vol. II, Van Siclen Books, USA 1997, s. 348. „Another cache of the Gołuchów collection was discovered by state security officers in 1953 in the cellars of the Diocesan chancery in Kraków. It contained 135 objects of gold, semi-precious stones, glass gems and Mesopotamian seals”.

¹⁶ *Ibidem*, s. 348. „This lot was handed over to the National Museum by the Ministry of Culture in 1954”.

¹⁷ *Gołuchów (zbiory waz) (1956-1959), Odpis protokołu przesłuchania Józefa Pawełczyka, pracownika Muzeum Narodowego w Poznaniu, zam. w Gołuchowie, w sprawie wywieżenia zbiorów gołuchowskich, Poznań, dn. 26 maja 1955*, mpis, k. 12-13, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A1/126. Dozorca Józef Pawełczyk zeznał, że pracował w Muzeum Czartoryskich od 1908 r.

¹⁸ *Skarby kultury polskiej wracają do Kraju. Na marginesie wystawy dzieł sztuki polskiej w Leningradzie*, mpis, k. 303, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341, 387/185.

na bardzo zły stan zachowania¹⁹. Kazimierz Malinowski relacjonował, że „pierwotnie noszono się z zamiarem przewiezienia ich z Moskwy, gdzie zostały wstępnie zakonserwowane. Jednakże obawa przed uszkodzeniem zbyt kruchych obiektów [należały do nich wazy greckie – A.W.-W.] powstrzymała organizatorów przed taką decyzją”²⁰. Dodał jeszcze, że „piękny zbiór waz greckich znanych w literaturze światowej, obejrzymy dopiero w Polsce”²¹.

We wrześniu 1956 r. do Moskwy wyjechała delegacja pod przewodnictwem Stanisława Lorentza w celu odebrania „uratowanych” przez Armię Czerwoną w latach 1944-1945 dzieł sztuki²². Rosjanie odnaleźli większą część kolekcji gołuchowskiej ukrytą w kopalni soli w Niemczech²³. Poza dyrektorem warszawskiego Muzeum Narodowego w skład delegacji, która „współ ze specjalistami radzieckimi” miała dokonać „prób rewindykacyjnych”, weszła m.in. prof. dr Maria Ludwika Bernhard (kustosz Działu Sztuki Starożytnej w Muzeum Narodowym w Warszawie, ekspert do spraw archeologii)²⁴, której artykuł pt. *Powrót zbiorów gołuchowskich* ukazał się niedługo potem w „Roczniku Muzeum Narodowego w Warszawie”. W zbiorze starożytności gołuchowskich, które powróciły z Moskwy w 1956 r., znajdowały się wazy greckie i pomniejsze obiekty sztuki egipskiej, nie było natomiast biżuterii²⁵.

W „Głosie Wielkopolskim” z dnia 21 września 1956 r. pojawił się rysunek satyryczny H. Darwicha, opatrzony nagłówkiem: „Na marginesie Tygodnia Ochrony Zabytków – w związku z apetytem Warszawy na Gołuchowskie wazy”²⁶. Przedstawia on trzech mężczyzn pchających taczki załadowane antycznymi wazami, którzy zgodnie z drogowskazem podążają z Poznania i Gołuchowa w kierunku Warszawy. Podpis pod rysunkiem jest odpowiedzią udzieloną przez jednego z tragarzy zdziwionemu starszemu mężczyźnie, przyglądającemu się z boku: „To w ramach decentralizacji!” (il. 1).

¹⁹ K. Malinowski, *Artykuł dla Zarz. Główn. T.P.P.R. w związku z wystawą, „którą w dzień Święta Wyzwolenia otwarto w Państwowym Ermitażu w Leningradzie”*, mpis, k. 299, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341, 387/185.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² M.L. Bernhard, *Powrót zbiorów gołuchowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1958, t. III, s. 319.

²³ J. Lipińska, op. cit., s. 348. „It should also be mentioned that the bulk of the Gołuchów collection, with its magnificent Greek vases and minor Egyptian art, was returned to Poland in 1956 from Moscow; the Russians had found it hidden in a salt-mine in Germany”.

²⁴ *Pismo do Gabinetu Ministra Wydziału Zagranicznego z dn. 6 sierpnia 1956 r., podpisane przez Dyrektora Dra Kazimierza Malinowskiego, przedstawiające skład polskiej delegacji na wyjazd pociągiem do Moskwy „najpóźniej dn. 27 sierpnia b. r.”*, mpis, k. 310, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-341, 387/185.

²⁵ J. Lipińska, op. cit., s. 348. „This part, however, contained no jewellery”.

²⁶ *Pisma interwencyjne, fotokopie. Gołuchów 1956-1959*, szt. 8: „Głos Wielkopolski” 21.09.1956, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A1341.

Il. 1. H. Darwich, rysunek satyryczny, „Głos Wielkopolski”
21.09.1956

Źródło: AMNP, A1341, teka: Pisma interwencyjne, fotokopie
Gołuchów 1956-1959

W 1958 r. Muzeum Narodowe w Warszawie przejęło zbiory gołuchowskie zwrócone przez Związek Radziecki dzięki staraniom Stanisława Lorentza i Kazimierza Michałowskiego²⁷. Maria Ludwika Bernhard uzasadniała decyzję o pozostawieniu waz gołuchowskich w Muzeum Narodowym w Warszawie „racjonalnym rozmieszczeniem zbiorów muzealnych w Polsce, rozmieszczeniem, które gwarantowałoby dla tych zbiorów jak najdogodniejsze warunki konserwacji, ekspozycji i opracowania naukowego”²⁸. 42 lata później Witold Dobrowolski pisał, że zwrócenie spornych waz do Gołuchowa równałoby się tak znacznemu uszczupleniu ekspozycji wystawionej w Galerii Sztuki Starożytnej w Muzeum Narodowym w Warszawie, że można mówić o jej „praktycznym zlikwidowaniu”²⁹. Zdaniem Krzysztofa Gołębnika, proces rewindykacji w przypadku zbiorów gołuchowskich nie doprowadził do scalenia zespołów obiektów, ale utrwalił ich podział³⁰. Stanowiska w tej sprawie były i zapewne nadal są podzielone, a zagadnienie sporu o wazy gołuchowskie mogłoby stanowić temat osobnego artykułu.

²⁷ W. Dobrowolski, *Zbiory sztuki starożytnej*, cz. I: *Sztuka antyczna*, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 2004, s. 5.

²⁸ M.L. Bernhard, op. cit., s. 319-320.

²⁹ W. Dobrowolski, *Wazy gołuchowskie w Warszawie czy w Gołuchowie?*, w: J. Lipińska (red.), *Zbiory publiczne a kolekcjonerstwo prywatne. Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w przeszłości i dzisiaj*, materiały Sesji Naukowej w Muzeum Narodowym w Warszawie zorganizowanej przez pracowników Zbiorów Sztuki Starożytnej – listopad 1998, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 2000, s. 72.

³⁰ K. Gołębnik, *Metodologiczne problemy archaizacji ekspozycji muzealnej. Próba sprecyzowania założeń dla ekspozycji gołuchowskiej*, „Studia Muzealne” 1982, t. XIII, s. 156.

W 1985 r. grupa 58 obiektów, głównie naczyń greckie, trafiła do Galerii Sztuki Starożytnej Muzeum Narodowego w Poznaniu z Warszawy w ramach zwrotu części kolekcji. Na fotografii przedstawiającej fragment ekspozycji waz greckich w Zamku w Gołuchowie widoczny jest m.in. ryton z głową gryfa³¹ (il. 2); ryton czerwonofigurowy w kształcie głowy barana Malarza Brygosa z Aten jest uznawany za jedną z najcenniejszych strat wojennych kolekcji gołuchowskiej³².

Los tych gołuchowskich obiektów, które po nazistowskiej grabieży w latach 1939-1945 trafiły drogą legalną do zbiorów zagranicznych, wydaje się rzutować na wciąż aktualne obawy o możliwość reprivatyzacji kolekcji. W grudniu 1954 r. Naczelnik Wydziału Prasowo-Kulturalnego w Departamencie Prasy i Informacji Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej J. Kowalikowa przesała do Gabinetu Ministra w Ministerstwie Kultury i Sztuki notatkę prof. Lorentza wraz z załącznikami z rozmowy ze Stefanem Zamoyskim w Paryżu na temat zbiorów Muzeum w Gołuchowie³³, opatrując pismo klauzulą: „poufne”. „Zamoyski, zięć Czartoryskiej z Hôtel Lambert, był razem z niejakim Bobińskim, ok. 50 lat”³⁴, którego Lorentz nie znał. W rozmowie okazało się, że „w U.S.A. znajdują się szkła starochrześcijańskie ze zbiorów Gołuchowskich, bardzo cenne [? – słowo mało czytelne – A.W.-W.]”, oraz dwa przedmioty, których reprodukcje Zamoyski wręczył Lorentzowi. Przypuszczalnie dostały się tam one z zamku w Fischhorn w Austrii, gdzie Niemcy złożyli wiele zbiorów wywiezionych z Polski, m.in. z Muzeum Narodowego w Warszawie³⁵. Część zbiorów z Fischhorn została rewindykowana, ale gdy przyjechali tam w 1945 r. polscy rewindykatorzy, „zbiory były już częściowo rozgrabione”. Dalej Lorentz zanotował: „Zamoyski przypuszcza, że część zbiorów ukradła niejaka Ida Zagarska [? – A.W.-W.] [...]. Ona pewnie spakowała później te rzeczy, może we Francji, i stąd przyjechały [? – A.W.-W.] do Ameryki. Zamoyski o te 3 odnalezione w USA przedmioty wytoczył proces (nie powiedział mi, gdzie odnalezione)”.

Zamoyski podkreślił, że zbiory gołuchowskie były prywatną własnością Czartoryskich i zapytał Lorentza: „Czy Pan zgodzi się na zapytanie złożyć zeznanie [? – A.W.-W.], że te przedmioty były w Gołuchowie, potem w depozycie w Muzeum Narodowym w Warszawie, skąd je niemcy [sic!] wywieźli?”. Lorentz relacjonował,

³¹ Ryton czerwonofigurowy z głową gryfa, Italia, Apulia, 2 poł. IV w. przed Chr., Zamek w Gołuchowie, Oddział Muzeum Narodowego w Poznaniu, nr inw. MNP A751.

³² Materiały MKiDN, Wydział ds. Strat Wojennych, karta nr 55281.

³³ *Pismo Naczelnika Wydziału Prasowo-Kulturalnego Departamentu Prasy i Informacji w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej J. Kowalikowej do Gabinetu Ministra w Ministerstwie Kultury i Sztuki, do którego załączony plik z notatką prof. Stanisława Lorentza z rozmowy ze Stefanem Zamoyskim w Paryżu na temat zbiorów Muzeum w Gołuchowie, Warszawa, grudzień 1954, mpis i rkps, k. 428, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341, 387/185.*

³⁴ S. Lorentz, *Sprawozdanie z rozmowy ze Stefanem Zamoyskim dn. 4.XI.1954 r. w Paryżu*, rkps, k. 429, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341.

³⁵ Ibidem.

co następuje: „Odpowiedziałem mu na to, że tego rodzaju pytania musi stawiać drogą oficjalną”. Poradził swemu rozmówcy, aby zwrócił się w tej sprawie do Ambasady Polskiej w Paryżu. Lorentz wywnioskował z rozmowy, że Zamoyski zamierza je [tzn. przedmioty – A.W.-W.] rewindykować dla siebie, jako zięć Czartoryskiej, „a nie dla kraju i Muzeum Czartoryskich w Krakowie”³⁶. Jeśli chodzi o Bobińskiego, Lorentz zapisał, że mówił on, iż „zajmuje się poszukiwaniem rozgrabionych zabytków z Polski, interesował się [?] zwłaszcza tym, co było w Fischhorn i nie wróciło do Polski”. Bobiński mówił ponadto, że „wybiera się do Fischhorn, żeby tam na miejscu jeszcze sprawę zbadać”³⁷. Wobec tego Lorentz zastanawiał się, czy Bobiński czyni to „z czyjegoś ramienia, czy przy okazji innych spraw”. Mówił [Bobiński], że „chodzi mu o to, czy nie rozproszyło się polskie mienie narodowe, interesował się też straconymi zbiorami muzeów”. Lorentz tak podsumował rozmowę z Zamoyskim o sprawie Gołuchowa: „w rezultacie nic się nie dowiedziałem, poza tym, że natrafiono w U.S.A. na 3 przedmioty ze zbiorów gołuchowskich”³⁸.

Il. 2. Fragment ekspozycji antycznych waz greckich w Zamku w Gołuchowie
Fot. A. Woźniak, 2012 r.

Il. 3. Artysta nieznany, Francja, XIII w.
Złożenie do grobu, ok. 1250 r.,
pozlacany, miedź, emalia
29,21 × 27,94 × 3,81 cm
Minneapolis Institute of Arts,
The William Hood
Dunwoody Fund 58.8
Fot. Minneapolis Institute of Arts

³⁶ Ibidem, k. 430.

³⁷ Ibidem, k. 431.

³⁸ Ibidem.

Dwie emalie pozyskane w latach 50. XX w. przez Museum of Fine Arts w Bostonie: relief ze sceną *Chrztu Chrystusa* (ok. 1250-1260) i wielka plakieta (20,8 × 22,7 cm) z przedstawieniem młodzieńców w piecu ognistym (Maastricht?, 3. ćwierć XII w.)³⁹ do wybuchu II wojny światowej były własnością rodziny Czartoryskich w Gołuchowie, skąd zostały zrabowane przez nazistów. Do 1950 r. znajdowały się w rękach handlarza J. Pollacka w Paryżu, który sprzedał je Wildenstein & Company w Nowym Yorku. W 1950 r. nabyło je od Wildensteina Museum of Fine Arts w Bostonie⁴⁰. Porozumienie zawarte między księciem Władysławem Czartoryskim, mieszkającym w Londynie, Wildensteinem i Museum of Fine Arts uczyniło Muzeum prawowitym właścicielem obu emalii (MFA No. 50.858 i MFA No. 51.7)⁴¹. Emaliowana plakieta *Złożenie do grobu* (*The Entombment of Christ*), przypuszczalnie fragment relikwiarza, była do 1944 r. przechowywana w Muzeum Narodowym w Warszawie⁴²; została sprzedana przez właścicieli w 1946 r. Obecnie znajduje się w zbiorach Minneapolis Institute of Arts⁴³ (il. 3).

Sytuacja obecna

Zabytki pochodzące ze zbiorów gołuchowskich, te prezentowane obecnie, można nazwać ozdobą muzealnych galerii, np.: w Muzeum Narodowym w Warszawie, w Galerii Sztuki Starożytnej – *Anubis*⁴⁴; w Muzeum Narodowym w Poznaniu, w Galerii Malarstwa Hiszpańskiego – Pablo da San Leocadio (not. 1472-1514), *Chrystus z Hostią*⁴⁵; w Muzeum Narodowym w Krakowie i Zbiorach XX. Czartoryskich, w Ar-

³⁹ R. Bobrow, *Zaginione emalie ze zbiorów gołuchowskich*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 1999, nr 1(13), s. 11.

⁴⁰ www.mfa.org/collections/object/baptism-of-christ-52340 [dostęp: 22.12.2014]. „until World War II, by descent within Czartoryski family. By 1950, J. Pollack (dealer), Paris; sold by Pollack to Wildenstein and Co., New York; 1950, sold by Wildenstein to the MFA. (Accession date: 11 May, 1950)”.

⁴¹ www.mfa.org/collections/object/baptism-of-christ-52340 [dostęp: 22.12.2014]. „In 1951, Prince Władysław Czartoryski of London filed a lawsuit notifying both Wildenstein and the MFA that this object and another enamel (MFA no. 51.7) had been unlawfully seized by the Nazis from his family's collection during World War II. A settlement was ultimately reached among all parties, giving the MFA full ownership of both enamels. Prince Czartoryski signed an agreement on July 11, 1955 assigning legal ownership of the objects to Wildenstein and the MFA (in MFA curatorial file). It was further arranged between Wildenstein and the MFA that the museum was the full owner of the enamels; this is documented in a letter from Georges Wildenstein to Georg Swarzenski of the MFA (June 30, 1955; in MFA curatorial file)”.

⁴² Materiały MKiDN, Wydział ds. Strat Wojennych, karta nr 12093.

⁴³ <https://collections.artsmia.org/index.php?page=detail&id=11957> [dostęp: 19.12.2014].

⁴⁴ *Anubis*, Egipt, Nowe Państwo, ok. 1550-1069 r. przed Chr., drewno polichromowane, pochodzi ze zbiorów Ordynacji Gołuchowskiej, w Muzeum Narodowym w Warszawie od 1956 r., nr inw. 142295 MNW. Informacja o proveniencji oraz nr inw.: K. Murawska-Muthesius, D. Folga-Januszewska (red.), *Muzeum Narodowe w Warszawie. Przewodnik po galeriach stałych i zbiorach studyjnych*, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1998, s. 38.

⁴⁵ Pablo da San Leocadio, *Chrystus z Hostią*, olej na desce, 50,5 × 47 cm, własność Muzeum Narodowego w Poznaniu, pochodzi z Kolekcji ks. Czartoryskich w Gołuchowie, nr inw. Mo 102. Przed II wojną światową obraz wisiał w Sali Muzealnej w Zamku w Gołuchowie (jest widoczny na fotografii A. Pawlikowskiego z 1905 r. – patrz: R. Kąsinowska, op. cit., il. 115, s. 242).

senale – Gallerii Sztuki Starożytnej – fragment dekoracji pochwy miecza⁴⁶ („napolicznik hełmu”⁴⁷) i amulet Ba⁴⁸, widoczny na karcie dzieła Wilhelma Froehnera *L’Orfèvrerie: Collections du Château de Gołuchów* (Paris 1897 r.)⁴⁹.

Niektóre odzyskane zabytki powróciły do Zamku w Gołuchowie, np. zwierciadło etruskie (kon. IV – pocz. III w. przed Chr., brąz, kość), inne – do Muzeum Narodowego w Krakowie i Fundacji XX. Czartoryskich, tak jak relikwiarz-herma w formie popiersia świętego (częściowo złoty, Niemcy, XIV – pocz. XVI w.?), odzyskany ze Szwajcarii w 2004 r.⁵⁰ Przed wojną herma stała w jednej z gablot w Sali Muzealnej w zamku w Gołuchowie, w sąsiedztwie średniowiecznych relikwiarzy skrzynkowych, emaliowanych plakiet i krzyży procesyjnych. W 2008 r., dzięki staraniom Commission for Looted Art in Europe, trzy zrabowane przez Niemców w 1941 r. fragmenty wczesnochrześcijańskich naczyń kultowych (ang. *Gold-Glass Bases*) pochodzących ze zbiorów gołuchowskich zostały zwrócone z Israel Museum w Jerozolimie spadkobiercom hrabiny Działyńskiej⁵¹ (il. 4).

Il. 4. Fragmenty naczyń wczesnochrześcijańskich, złote szkło (*gold-glass*), IV w. po Chr.

Fot. Commission for Looted Art in Europe

⁴⁶ Fragment dekoracji pochwy miecza, srebro złotoczone, Rzym, połowa I w. po Chr., nr inw. MNK XI-1052, Muzeum XX. Czartoryskich, Arsenał, Kraków.

⁴⁷ G. Mizera (oprac.), M. Romanowska-Zadrożna (red.), *Straty wojenne. Sztuka starożytna. Obiekty utracone w Polsce w latach 1939-1945*, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Poznań 2000, kat. 405, s. 127. Obiekt figuruje pod nazwą „napolicznik hełmu”.

⁴⁸ *Amulet Ba*, Egipt, Nowe Państwo, XVI-XI w. p.n.e./XV-X w. p.n.e., złoto, emalia, nr inw. MNK XI-1048, Kolekcja Czartoryskich, Muzeum XX. Czartoryskich, Arsenał, Kraków.

⁴⁹ W. Froehner, *L’Orfèvrerie: Collections du Château de Gołuchów (Avec 22 planches en couleurs)*, Paris 1897, Pl. I, 2, <http://warburg.sas.ac.uk/pdf/kph540b2722391.pdf> [dostęp: 22.12.2014].

⁵⁰ Materiały MKiDN, Wydział ds. Strat Wojennych, karta nr 12071.

⁵¹ www.lootedartcommission.com/N2P1WR21959 [dostęp: 27.12.2014].

Wnioski

Okoliczności historyczne i świadome decyzje polityczne odebrały gołuchowskiemu eksponatom kontekst nadany im przez zamysł kolekcjonerki, tak ważny choćby w przypadku XVII-wiecznych tapiserii. Tapiseria *Dawid i Betsabe*, dawniej prezentowana na ekspozycji stałej w Muzeum Narodowym w Warszawie⁵², nie wróciła do sypialni w zamku gołuchowskim, gdzie na przeznaczonym jej dawniej miejscu, w sali zwanej obecnie Królewską, wisi gobelin przedstawiający *Narodziny Bachusa i oddanie go nimfom na wychowanie* (Bruksela, ok. 1700 r.)⁵³. Gdyby możliwe było scalenie kolekcji gołuchowskiej i umieszczenie zbiorów na stałe w Zamku w Gołuchowie, dzieło życia Izabelli z Czartoryskich Działyńskiej nabrałoby takiej wartości, jakiej nigdy nie będzie miała kolekcja w stanie rozproszenia. Patrząc przez pryzmat tragicznych dla integralności kolekcji gołuchowskiej wydarzeń historycznych, wiele zrobiono w kierunku przywrócenia Muzeum Gołuchowskiemu części dawnej – przedwojennej – świetności. „Część” oznacza tutaj nie tylko próbę odtworzenia znaczenia zamku jako miejsca przechowywania bardzo wartościowej kolekcji dzieł sztuki, udostępnionej dla publiczności, ale również umieszczenie w nim części z części ocalałych po wojnie zabytków.

Kwestia powrotu zbiorów gołuchowskich jest z pewnością jednym z najbardziej skomplikowanych problemów polskiego muzealnictwa.

Bibliografia

- Akt darowizny Gołuchowa wraz ze zbiorem starożytności, sporządzony przez Jana Działyńskiego dla żony Izy z Czartoryskich Działyńskiej, Berlin, dn. 30 Czerwca 1872 r., rkps, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, 7477, t. 4.
- Bernhard M.L., *Powrót zbiorów gołuchowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1958, t. III.
- Bobrow R., *Zaginione emalie ze zbiorów gołuchowskich*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 1999, nr 1(13).
- Commission for Looted Art in Europe – CLAE Press Release, www.lootedartcommission.com/N2P1WR21959 [dostęp: 27.12.2014].
- Dobrowolski W., *Wazy gołuchowskie w Warszawie czy w Gołuchowie?*, w: J. Lipińska (red.), *Zbiory publiczne a kolekcjonerstwo prywatne. Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w przeszłości i dzisiaj*, materiały sesji naukowej w Muzeum Narodowym w Warszawie zorganizowanej przez pracowników Zbiorów Sztuki Starożytnej – listopad 1998, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 2000.

⁵² Tapiseria *Dawid i Betsabe*, Bruksela, proj. przypisywany J. van Roome, pracownia tkacka prawdopodobnie M. Moera, 1600-1620, wełna, jedwab, 295 × 330 cm, Muzeum Narodowe w Warszawie (depozyt – 1941 r.), nr inw. SZT 2894. Patrz również: *Muzeum Narodowe w Warszawie. Przewodnik...*, s. 414-415.

⁵³ www.mnp.art.pl/fileadmin/pliki/MNP/Zamek_Goluchow/prezentacja/index.html [dostęp: 20.12.2014].

- Dobrowolski W., *Zbiory sztuki starożytnej*, cz. I: *Sztuka antyczna*, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 2004.
- Froehner W., *L'Orfèverie: Collections du Château de Gołuchów (Avec 22 planches en couleurs)*, Paris 1897, <http://warburg.sas.ac.uk/pdf/kph540b2722391.pdf> [dostęp: 22.12.2014].
- Gołębnik K., *Metodologiczne problemy archaizacji ekspozycji muzealnej. Próba sprecyzowania założeń dla ekspozycji gołuchowskiej*, „Studia Muzealne” 1982, t. XIII.
- Gołuchów (zbiory waz) (1956-1959), mpis, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A1/126.
- Gołuchów (zbiory waz) (1956-1959), *Odpis protokołu przesłuchania Józefa Pawełczyka, pracownika Muzeum Narodowego w Poznaniu, zam. w Gołuchowie, w sprawie wywiezienia zbiorów gołuchowskich, Poznań, dn. 26 maja 1955*, mpis, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A1/126.
- Ignaczak P., *Zbiór rycin „do historii polskiej” Izabelli z Czartoryskich Działyńskiej. Rekoniesans badawczy*, w: M. Mencfel, K. Kłudkiewicz (red.), *Miłośnictwo rzeczy. Studia z historii kolekcjonerstwa na ziemiach polskich w XIX wieku*, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa 2014.
- Jakimowicz T., Jastrzab-Marek D., *Gołuchów*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1984.
- Kąsinowska R., *Gołuchów. Rezydencja magnacka w świetle źródeł*, Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie, wyd. 3, Gołuchów 2011.
- Lipińska J., *Lost Treasures*, w: J. Phillips, L. Bell, B.B. William, J. Hoch, R.J. Leprohon (red.), *Ancient Egypt, The Aegean and the Near East: Studies in Honour of Martha Rhoads Bell*, Vol. II, Van Siclen Books, USA 1997.
- Lorentz S., *Sprawozdanie z rozmowy ze Stefanem Zamoyskim dn. 4.XI.1954 r. w Paryżu*, rkps, k. 429, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341.
- Łuczak A., *Izabella z Czartoryskich Działyńska i jej działalność kolekcjonerska*, w: H. Łaszkiwicz (red.), *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III: Panie z dworów i pałaców*, materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 11-13 października 2006, t. II, Lublin 2007.
- Majewski P., *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939- 1945*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2005.
- Malinowski K., *Artykuł dla Zarz. Główn. T.P.P.R. w związku z wystawą, „którą w dzień Święta Wyzwolenia otwarto w Państwowym Ermitażu w Leningradzie”*, mpis, AAN w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341, 387/185.
- Marek D., *Ordynacja gołuchowska Izabelli z Czartoryskich Działyńskiej (1830-1899)*, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 1994.
- Minneapolis Institute of Arts – Explore the Collection, <https://collections.artsmia.org/index.php?page=detail&id=11957> [dostęp: 19.12.2014].
- Mizera G. (oprac.), Romanowska-Zadrożna M. (red.), *Straty wojenne. Sztuka starożytna. Obiekty utracone w Polsce w latach 1939-1945*, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Poznań 2000.
- Murawska-Muthesius K., Folga-Januszewska D. (red.), *Muzeum Narodowe w Warszawie. Przewodnik po galeriach stałych i zbiorach studyjnych*, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1998.

Museum of Fine Arts Boston – Collections Search, <https://www.mfa.org/collections/object/baptism-of-christ-52340> [dostęp: 22.12.2014].

Muzeum Gołuchowskie pod okupacją. Notatka sporządzona na podstawie relacji: 1. Księżnej Ludwiki Czartoryskiej, 2. Dr. Siegfried Ruhle, dyrektora Muzeum Poznańskiego w latach 1939-1945, 3. Dr. Alfred Schellenberg, b. kierownika Amt für Pflege Alter Kunst w Distrikt Warschau 1941-1945, 4. innych osób, mpis, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, nr mikr. B1337-B1342.

Muzeum Zamek w Gołuchowie – Wirtualne Muzeum, www.mnp.art.pl/fileadmin/pliki/MNP/Zamek_Goluchow/prezentacja/index.html [dostęp: 20.12.2014].

Pisma interwencyjne, fotokopie. Gołuchów 1956-1959, szt. 8; „Głos Wielkopolski” 21.09.1956, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A1341.

Pismo do Gabinetu Ministra Wydziału Zagranicznego z dn. 6 sierpnia 1956 r., podpisane przez Dyrektora Dra Kazimierza Malinowskiego, przedstawiające skład polskiej delegacji na wyjazd pociągiem do Moskwy „najpóźniej dn. 27 sierpnia b. r.”, mpis, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341, 387/185.

Pismo do Pełnomocnika Wodza do Muzeum w Linzu, Pana Profesora Dr. H. Vossa, Drezno, Zwinger, 2 grudnia 1943, w: *Korespondencja niemiecka w sprawie Muzeum XX. Czartoryskich w Gołuchowie (tłum.) 1939-1944*, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A 2025, mpis, k. 78.

Pismo Naczelnika Wydziału Prasowo-Kulturalnego Departamentu Prasy i Informacji w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej J. Kowalikowej do Gabinetu Ministra w Ministerstwie Kultury i Sztuki, do którego załączony plik z notatką prof. Stanisława Lorentza z rozmowy ze Stefanem Zamoyskim w Paryżu na temat zbiorów Muzeum w Gołuchowie, Warszawa, grudzień 1954, mpis i rkps, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341, 387/185.

Skarby kultury polskiej wracają do Kraju. Na marginesie wystawy dzieł sztuki polskiej w Leningradzie, mpis, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół MKiS, B-1341, 387/185.

Uwaga do Akt dotycząca rozmowy z Generalnym Komisarzem do zabezpieczenia dóbr niemieckiej kultury w Berlinie Dr. Krautem 15 września 1943 o godz. 15., Poznań, 17.9.1943, w: *Korespondencja niemiecka w sprawie Muzeum XX. Czartoryskich w Gołuchowie (tłum.) 1939-1944*, Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu, A 2025, mpis, k. 76.